

УДК 631.152 (477.54): 061.2 (477.54)] (091)

М. С. Лисенко

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова

АГРАРНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: ПОГЛЯД ІНОЗЕМЦЯ (1860-ті рр.)

У статті досліджується проблема модернізації аграрної галузі Харківської губернії. Аналіз процесу змін у сільському господарстві регіону подано іноземним підданим Ф. І. Гейдуком. Відомий агроном пояснив причини труднощів у впровадженні реформ. Він вказав на шляхи подолання кризи і засоби покращення ситуації у сільському господарстві. Використання європейського досвіду і співпраця харківських землевласників з іноземцями сприяла успіхам місцевих товаровиробників і долучала населення до кращих досягнень чехів. В цілому ідеї Ф. І. Гейдука були здійснені у краї.

Ключові слова: модернізація, Харківська губернія, сільське господарство, українські губернії, сільськогосподарські товариства.

В статье исследуется проблема модернизации аграрной сферы Харьковской губернии. Анализ изменений в сельском хозяйстве региона сделан иностранным подданным Ф. И. Гейдуком. Известный агроном объяснил причины трудностей в осуществлении реформ. Он указал пути преодоления кризиса и средства улучшения ситуации в сельском хозяйстве. Использование европейского опыта и сотрудничество харьковских землевладельцев с иностранцами способствовало успехам местных товаропроизводителей и приобщало население к лучшим достижениям чехов. В целом идеи Ф. И. Гейдука были осуществлены в крае.

Ключевые слова: модернизация, Харьковская губерния, сельское хозяйство, украинские губернии, сельскохозяйственные общества.

In the article the problem of modernization of agrarian sphere of the Kharkiv province is investigated. An analysis of changes in the agricultural sector of the region was made by a foreign citizen F. I. Geyduk. A well-known agrarian explained the reasons for the difficulties in implementing reforms. He pointed out ways to overcome the crisis and a means to improve the situation in agriculture. Using European experience and cooperation of Kharkiv landowners with foreigners contributed to the success of local producers and attached the population to the best achievements of the Czechs. In general, the ideas of F. I. Geyduk were implemented in the province.

Key words: modernization, Kharkiv province, agriculture, Ukrainian provinces, agricultural societies.

1860-ті рр. стали переломним етапом у житті українських губерній Російської імперії. Передусім це стосувалося земельних перетворень. Ситуація у суспільстві сприяла появі товариств, у тому числі й сільськогосподарських. На Лівобережній Україні у післяреформений період зміни проходили важко, не без труднощів та помилок. Тому цікавим здається вивчення доробку іноземних фахівців-аграріїв, що спостерігали цей процес як сучасники, компетентні фахівці та зацікавлені особи.

Досліджувана проблема отримала певне висвітлення в історичній науці. Наявну літературу із суспільно-політичної тематики умовно можна поділити на такі періоди:

1) до 1917 року; 2) радянський етап; 3) сучасність. Протягом усіх етапів публікації дослідників були присвячені як розвитку Російської імперії в цілому, так і історії громадських організацій, у тому числі аграрних, окремим персоналіям.

У другій половині XIX – на початку XX ст. провідні кола громадськості намагалися осмислити значення результатів проведених у 1860-х рр. реформ. Саме тому в цей час виходять друком праці історичної спрямованості [1]. Автори узагальнюючих досліджень надали оцінку змінам, що відбулися у державі. Суттєве місце у дореволюційній історіографії займають розвідки, присвячені перебудові аграрного сектору економіки. Важливу роль у структурі аграрного виробництва і запровадженні інновацій відігравали сільськогосподарські товариства. Вони засновувались як громадські організації, але уряд покладав на них великі сподівання. Тим більше, що закордонний досвід свідчив про значний вплив таких громадських об'єднань на економіку країни.

У радянській історіографії діяльність закордонних агрономів у справі проведення реформ спеціально не вивчалась. Деякі автори побіжно згадували роботу сільськогосподарських товариств, але оцінювали їх негативно [10].

З 1990-х рр. розпочався новітній етап дослідження суспільства Російської імперії в його загальнодержавних і регіональних вимірах. Став поширеним підхід до вивчення історії країни через призму модернізації. З'являються нові теми дослідження (меценатство, земство, наукові установи). Вчені звертають увагу на регіональні аспекти проблеми. У низці дисертацій вивчаються проблеми, що стосуються різних сфер суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку держави [5, 2]. Таким чином, більшість вчених орієнтувалися на регіональний аспект проблематики з точки зору дослідження історії науки і техніки.

Серед вчених близького зарубіжжя історією Російської імперії періоду модернізації суспільства плідно займається Б. М. Миронов [6]. На сторінках своїх праць він подає оригінальні судження про зміни в суспільстві Російської імперії після проведення реформ. Розпочата російськими вченими полеміка здебільшого не стосується українських губерній.

Отже, історіографічний аналіз літератури за темою дослідження показав, що опубліковані праці фрагментарно і недостатньо комплексно розкривають основні аспекти проблеми. Поза увагою дослідників залишилася низка питань. Зокрема, вплив закордонного (передусім європейського) досвіду на втілення нововведень у аграрну сферу краю, доцільність цієї практики на українському ґрунті. Зважаючи на сказане, ставимо за мету проаналізувати оцінку Ф. І. Гейдуком, який був ініціатором заснування і активним членом сільськогосподарських товариств Чехії, аграрних перетворень в Харківській губернії в 1860-ті рр. Написана ним на прохання харківських землевласників книга є яскравим свідченням визнання його досягнень та зацікавленості у запозиченні досвіду його роботи у цій галузі. Вона вийшла у світ у 1866 році після упорядкування лекцій, які Ф. І. Гейдук читав у Харківському імператорському університеті [3]. Члени даних товариств замислювались над сучасними їм проблемами, а також шляхами суспільно-політичного та економічного розвитку держави [7, 8].

Нами уведені в науковий обіг неопубліковані документи Державного архіву Харківської області [13], Центрального державного історичного архіву України, м. Київ [14]. Важливим джерелом з цієї теми є «Труды» і журнали загальних зборів Полтавського товариства сільського господарства [4, 12].

Які факти біографії нам відомі про Ф. І. Гейдука? Федір Іванович за національністю був чех. Він закінчив нижче і вище реальні училища у себе на батьківщині. Потім вступив до Празького політехнічного інституту. Там він протягом чотирьох років разом з теоретичними науками по сільському господарству вивчав спеціальний курс управління маєтками. Цей предмет викладав директор інституту В. Лумбе. Пізніше він ще два роки навчався на ветеринарному факультеті Празького університету. В університеті Ф. І. Гейдук переважно займався загальною анатомією і фізіологією під керівництвом А. Пуркіні. Одночасно він

працював при головному управлінні маєтками князя С.Кінського, де проводилися численні порівняльні досліди у сільському господарстві [10, с. 262]. Таким чином, Ф. І. Гейдук належав до середнього класу і зробив кар'єру завдяки своїм старанням і здібностям.

Після завершення курсу навчання у Празькому політехнічному інституті (1855 - 1859 роки) Федір Іванович перебував в Угорщині та Хорватії, куди був відряджений як комісар з метою створення та ведення поземельних і кредитних книг. У 1861 р. його обрали секретарем Центрального чеського товариства сільського господарства. Пізніше Ф. І. Гейдук став ініціатором заснування сільськогосподарських товариств у Чехії. Незабаром вся Чехія «покрилася» мережею аграрних громадських організацій. Як обраний депутат від Товариства загальної промисловості в Богемії він взяв участь у Всесвітній землеробській виставці в Гамбурзі у 1863 році [11, с. 64].

У 1863 р. Федір Іванович видав підручник з сільського господарства для народних шкіл Чехії, який став загальнозживаним. Він ініціював відкриття у Чехії сільськогосподарської бібліотеки, був автором численних статей в європейських журналах з сільськогосподарської тематики.

У ті часи частина землевласників українських губерній брала участь у міжнародних виставках. Ф. І. Гейдук познайомився з багатьма російськими землевласниками на відповідних заходах у Празі і Гамбурзі і дізнався від них про скрутне становище сільського господарства у Росії [13, ф.237, оп. 1, спр. 23, арк. 96].

Він вирішив на власні очі побачити ситуацію у поміщицьких маєтках і вивчити стан російського сільського господарства, суспільних відносин, які також привертали його увагу. Цей власний погляд здавався чеському фахівцю корисним, більш об'єктивним, ніж почуте від тамтешніх поміщиків.

У 1863-1866 роках Ф. І. Гейдук подорожував Російською імперією. Швидко опанував російську мову, що вважалася важкою для іноземців. Незабаром він навіть читав лекції у Харківському університеті російською мовою. Цей факт викликав у співробітників університету повагу до колеги і однопумця. Він відвідав українські губернії: Харківську, Таврійську, Кам'янець-Подільську, Херсонську, Катеринославську, а також російські: Курську і Воронежську. Але більше часу і уваги приділив Харківській губернії. Тут Федір Іванович приятелював з деякими землевласниками, в університеті спілкувався з багатьма викладачами, зокрема професором П. Лавровим. Останній написав статтю про Ф. І. Гейдука у «Харьковских губернских ведомостях». Агроном залишив не тільки спогади, але подорожні примітки про своє перебування в Росії. Згодом вони склали основу книги. Цікаво, що наприкінці XIX ст. у публікаціях «Южнорусской сельскохозяйственной газеты» зустрічалися сатиричні публікації про інших агрономів-іноземців, вихідців із Австро-Угорської імперії. Наголошувалося, що більшість з них не мала високої професійної кваліфікації і головною причиною приїзду у губернії Лівобережної України була висока заробітна плата. Такі фахівці дуже рідко добре знали російську мову і сумлінно відносились до своїх обов'язків.

У своїй книзі Федір Іванович виклав не тільки власний досвід, а проаналізував становлення нових суспільних і економічних відносин (передусім у землеробстві) у країнах Європи та США. Він надав доречні поради щодо прогресивних змін у сільському господарстві українських губерній. Таке бачення подій сьогодні варто назвати процесом модернізації. Через п'ять років після скасування кріпацтва чех пропагував перетворення, втілення яких передбачало урахування європейського досвіду [14, ф. 442, оп. 704, спр. 47, арк. 305]. Харківські землевласники могли скористатися рекомендаціями і досвідом багаторічної праці іноземця – професіонала і непересічної особистості.

У ті часи багато спеціальних наукових робіт із проблем сільського господарства виходило з під пера британців, французів та німців. Розповсюдженню відповідних фахових відомостей допомагали численні аграрні школи і товариства. Останні, особливо у Німеччині, стали головною рушійною силою прогресу сільського господарства.

Американське сільське господарство набуло вигляд «чисто» фабричної промисловості завдяки кампаніям багатих купців та підприємців, які мали величезні капітали, використовували родючий, не виснажений ґрунт. Наявність досконалої техніки і новітніх землеробських знарядь, надзвичайна підприємливість американців стали причинами величезного зростання виробництва хліба в Америці.

Як Ф. І. Гейдук оцінював сучасний стан російського сільського господарства? Він вважав його незадовільним. Причинами такого становища він вважав, що, по-перше, поміщики особисто не займалися сільським господарством як справою, яка на їхню думку не відповідала їх соціальному статусу. По-друге, явною була недостатність землеробських знань і практичних умінь у управителів маєтками. Тому не могло бути й мови про загальний прогрес сільського господарства. По-третє, поміщики перебували на військовій і цивільній службі, керували маєтками заочно, через управителів. Бажано було підвищити заробітну плату управителів маєтками для заохочення їх діяльності та чесності.

По-четверте, селянська надільна земля оброблялася погано і недбало. Причинами такого становища були безвідповідальність, забобони, відсталість селян і, частково, їх бідність. На думку Ф. І. Гейдука, недостатність земельного наділу не могла виправдовувати пасивність селян, хоча в українському суспільстві дуже часто малоземелля вважали головною причиною поганого стану галузі.

По-п'яте, деякі маєтки в Харківській губернії давали незадовільні прибутки, тому що часто господарювання велося навмання, собівартість товарів була високою, а продавались вони за невідповідною, низькою ціною. Мали місце і недоліки в самій культурі ведення землеробства. Наприклад, ширина борозни при ріллі не була оптимальною внаслідок недосконалості сільськогосподарської техніки і знарядь, поганого догляду за робочою худобою [3, с. 35].

До внутрішніх причин Федір Іванович додавав зовнішні. До них варто віднести застій у всесвітній торгівлі, низьку цінність російських цінних паперів та малу кредитоспроможність російського рубля. Ф. І. Гейдук дійшов висновку, що господарство повинно спиратися передусім на місцевий досвід, оскільки просвіта і прогрес досягаються власним шляхом. Не можна бездумно переносити іноземний (англійський, бельгійський або німецький) досвід в реалії українського життя.

Наступне запитання, на яке намагався знайти відповідь Ф. І. Гейдук, – що робити з поміщику із маєтком: продавати, здавати в оренду або господарювати самостійно? Час поставив все на свої місця. Заповзятливі господарі займалися сільськогосподарським виробництвом, недбайливі або невмілі розорилися і пішли на державну або громадську службу.

Якими засобами можна поліпшити сільське господарство і зміцнити добробут країни? Ф. І. Гейдук наполягав на розширенні викладання сільськогосподарських предметів у навчальних закладах, підтримці та розвитку науки. Дані рекомендації не нові. Але їх реалізація розтягнулася в часі, здійснювалася важко і болісно.

«Сільськогосподарські інтереси тутешньої країни як ніби забуті, занедбані. Тут немає ні газети, ні журналу, ні сільськогосподарського товариства. Петербурзька, Московська і Одеська аграрні організації настільки віддалені, що навряд чи хто-небудь із землевласників тутешнього краю вирішиться поїхати для придбання деяких відомостей на збори названих товариств. Та й інтерес, умови тих місцевостей зовсім відмінні від потреб тутешнього краю» (Харківської губернії), – із сумом писав Ф. І. Гейдук [3, с. 12]. Він висловлював свою думку багатьом господарям, рекомендував обговорити ці потреби, порадитися в колі своїх однодумців, як запобігти збиткам, вирішувати різні поточні справи господарства. Для покращення добробуту населення українських губерній доцільно було, на його думку, організувати товариства сільського господарства, а уряду – сприяти їх організації.

Чим мають займатися сільськогосподарські товариства у даному краї, ставив питання Ф. І. Гейдук? І відповідав: 1) поширенням сільськогосподарських знань взагалі, особливо у

вівчарів (на початку ХХ ст. ця галузь в Харківській губернії згасне через інтенсивну оранку земель); 2) покращенням всіх порід робочої худоби та удосконаленням вівчарства; 3) спостереженнями і дослідженнями, які могли б сприяти успіху сільського господарства. Ці ідеї стали слухними для регіону і частково втілилися у життя.

З 1866 року Ф. І. Гейдук працював секретарем Полтавського товариства сільського господарства. Він одержував винагороду за рахунок коштів президента товариства Л. В. Кочубея. Секретар займався діловодством, складав протоколи засідань, річні звіти (як фінансові, так і звіти діяльності товариства), в перші роки редагував збірник товариства. У 1868 році талановитий секретар Ф. І. Гейдук пішов зі своєї посади, а Л. В. Кочубей поїхав за кордон у тривалу подорож [11, с. 6]. Це призвело до призупинення діяльності Полтавського товариства сільського господарства, хоча формально воно продовжувало існувати. Подальших відомостей про співпрацю Ф. І. Гейдука з місцевими землевласниками та товариствами автором статті не знайдено.

Таким чином, праця Ф.І. Гейдука доводила, що процес модернізації сільськогосподарського виробництва став нагальним для розвитку регіону. Здійснений ним аналіз змін у сільському господарстві, надані рекомендації землевласникам Харківської губернії щодо реформування прийомів і методів ведення господарства маєтків, створення аграрних товариств були втілені у життя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Література

1. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. В 6-т. – М. : Тип. И.Д. Сытина, 1911.
2. Вергунов В.А. Развитие сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва: Навч. посібник. / В.А.Вергунов, Н.П.Коваленко. – К. : Нора-прінт, 1998. – 144 с.
3. Гейдук Ф. Взгляд иностранца на нынешнее положение сільського хозяйства в России. / Ф.Гейдук. – Харьков: б.и., 1866. – 124 с.
4. Журналы общих собраний Полтавского общества сільського хозяйства. – Полтава: Изд-во ПОСХ, 1889. – № 4. – 56 с.
5. Крот Л.М. Роль земств Лівобережної України в модернізації сільського господарства (1864-1914 рр.): автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01 / Крот Людмила Миколаївна, Київ. нац. економ. ун-т ім. В.Гетьмана. – К., 2009. – 22 с.
6. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи. – В 2-т. /Б.Н.Миронов. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999.
7. Пихно В.И. Беседы сільського хозяина / В.И. Пихно. – К. : Изд-во КОСХ, 1899. – 148 с.
8. Путята А. Опытный помещик. / А. Путята. – СПб.: Изд-во О.Н.Поповой, 1886. – 58 с.
9. Сосницкий М., Велецкий С. Полтавское общество сільського хозяйства (1865 – 1895 гг.). / М.Сосницкий, С.Велецкий. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1897. – 308 с.
10. Степанский А.Д. Самодержавие и общественные организации на рубеже ХІХ – ХХ ст.: Учебное пособие. / А.Д.Степанский. – М.: Наука, 1980. – 92 с.
11. Тихомиров В.А. Историческая записка о деятельности Полтавского общества сільського хозяйства (1865–1887 гг.) / В.А.Тихомиров. – Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1887. – 183 с.
12. Труды Полтавского общества сільського хозяйства. – Полтава: Изд-во ПОСХ, 1869. – № 3. – 124 с.
13. Державний архів Харківської області (ДАХО).
14. Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДАК).